

С.О. Смағұлова¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих, археология және этнология факультетінің профессоры, тарих ғылымдарының
докторы,
Алматы қ., Қазақстан*

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БАҒАЛАНУЫ

(Ақынның 175 жылдық мерейтойына орай)

Аңдатпа

Ұлы ақын Абай патша заманында өмір сүріп, сол қоғамның өміріне белсене араласты. Болыстық қызмет те атқарып, түрлі даулы мәселелерді шешуге қатысты. Жер аударылған орыстың социал-демократтарымен тығыз араласып, Европа елдерінің классикалық шығармаларымен, ежелгі және жаңа кезеңнің философтарының еңбектерімен жете танысты. Оның шығармашылығы жасөспірімдерді қазақ халқына қызмет етуге дем берді, ұлт мәдениеті арқылы олардың оқуға, білімге деген рухын қолдады.

Мақалада Абай еңбектерінің қазақ зиялылары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Мәрсеков, Ж.Аймауытов және М.Әуезов тарапынан бағалану барысы қарастырылады. Абай өлеңдерінің мәндік-мағыналық маңызы ашылады. Ақынның саналы, білімді, иманды, әділді ұрпақты тәрбиелеудегі философиялық ой-толғамдары сараланады.

Түйін сөздер: ақын поэзиясы, ата-баба, орыс демократтары, Европа классиктері, ұлт зиялылары, аудармалар, әндер, бағалану, тәлім-тәрбие, реалист.

Смағұлова С.О.¹

*¹доктор исторических наук, профессор факультета Истории, археологии и этнологии
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

ОЦЕНКА ТВОРЧЕСТВА АБАЯ

(К 175-летнему юбилею поэта)

Аннотация

Великий поэт Абай жил в период царского правления и принимал активное участие в общественной жизни казахов. Он был волостным управителем и решал различные конфликтные проблемы. Абай тесно общался с ссыльными русскими социал-демократами, был знаком классическими произведениями европейских авторов и основательно изучал труды философов древнего и Нового времени. Произведения его воодушевлял молодое поколение казахов на служение своему народу, поддерживал в нем стремление к просвещению, к знаниям, к развитию наций через культуру.

В статье рассматривается вопрос как оценивали творчество Абая представители казахской интеллигенции А.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Мәрсеков, Ж.Аймауытов и М.Әуезов. Раскрывается смысл и значение стихов Абая. Анализируются философские идеи поэта, направленные на воспитание сознательного, образованного, нравственного и справедливого поколения.

Ключевые слова: поэзия поэта, предки, русские демократы, европейские классики, национальная интеллигенция, переводы, песни, оценивание, воспитание, реалист.

S.O. Smagulova¹

¹doctor of Historical Sciences, Professor of the Al-Farabi Kazak Milli Universitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almatu/Kazakistan

ABAY'S WORKS EVALUATION

(To the 175th anniversary of the poet)

Abstrac

The great poet Abay lived during the reign of the tsarism of Russia and took an active part in society. He served as a volost governor and participated in various conflict issues. He closely communicated with the exiled Russian Social Democrats, was familiar with the classical works of European countries and thoroughly studied the works of the philosophers of antiquity and the Modern period. His works inspired the young generation of Kazakhs to serve their people, supported in him the desire for enlightenment, knowledge, and the development of nations through culture.

The article considers how the work of Abay by the Kazakh intelligentsia A. Bokeikhan, A.Baitursynov, M.Dulatov, R.Marsekov Zh.Aymautov and M.Aueзов is evaluated. The meaning and significance of the verses of Abay are revealed. The philosophical ideas of the poet in the education of a conscious, educated, moral and fair generation are analyzed.

Keywords: poetry of the poet, ancestors, Russian democrats, classics of Europe, national intellectuals, translations, songs, evaluation, education, realist.

Ақын, ағартушы, композитор, философ, жазба қазақ әдебиетінің негізін салушы Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың туғанына биылғы жылы 175 жыл толып отыр. Ол өмірге келген кезде Ресей мемлекеті қазақ жеріне еппен кіріп, бекіністер салып, отарлау саясатын жүргізе бастаған болатын. Арғы атасы Ырғызбай ірі палуан болған, дау-дамайды шешуге, билік айтуға қатысқан. А.Байтұрсынов Ырғызбай туралы «Қазақ» газетіне жариялаған мақаласында: «Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қол басы, батыры һәм ел ағасы би екен. Тобықты-ның аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыстау малға жайлы деп қоныс еткен екен» десе, ал атасы Өскенбай жайлы «Кіші атасы Өскенбай би халық арасында әділ би атанған. Өз елі түгіл басқа алыстағы елдерде араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен», - деп келтіреді [1].

Өскенбай халық арасында беделі-атағы зор адам болып, әділ билік айтқан. Осы Өскенбайдың әйелі Зереден әкесі Құнанбай туады. Құнанбайдың екінші әйелі Ұлжаннан Ибраһим (Абай) дүниеге келеді. Құнанбай да жұртты аузына қаратқан қазақтың бас адамдарының бірі, сұлтан болса, ал Ұлжан Қарқаралы уезіндегі Едірей, Мыржық деген жердегі Бошан руынан, Бертас бидің тұқымынан екен [1]. Ұлжан кең, сабырлы, мықты мінезді кісі екен, тауып айтқыш қалжыңшылдығы да болған, бірақ тартымды мінезді дағды қылып, бойын салмақты ұстаған.

Абай жеті жасқа келгенде әкесі Құнанбай Қарқаралы округіне сұлтан болып тағайындалады. Алғашқы білімді Абай ауыл молдасынан алады. Он жасқа келгенде әкесі Семейге әкеліп, бастапқыда татар имамы Ғабдұлжаппардың медресесіне, одан кейін молла Ахмет Ризаның діни медресесіне береді. Шәкірттер медресенің ішінде тұрып оқыды. Оқу орнының өз жарғысы, қатаң тәртібі болды [2, 10 б.].

Сабақтар араб, парсы тілдерінде жүргізіліп, Фирдауси, Низами, Науаи, Фзули, Хафиз, Сағдидің өлеңдерін оқыды. Абайдың гуманист, ойшыл болуына Шығыс мәдениетінің маңызы зор. Ол түркі ойшылдардың шығармаларын ғана емес, Еуропа философтарының да ой-толғамдарын таныс болып, өзі де өлең жаза бастады. Медреседе оқып жүріп, ол орыс мектебіне де түсіп, орысша үйренуге бет бұрады. Алайда толықтай оқи алмады. Себебі, әкесі

оны 13 жасқа толған соң ел билеу жұмысына араластыру мақсатында оқудан шығарып алады. Сөйтіп, тапқыр, талантты, ширақ Абай еріксіз әкенің әмірімен елге қайтып оралады. Дегенмен медреседегі оқу барысында ол көп нәрсеге үйренеді.

Құнанбай Абайды болыстық қызметке баулып, түрлі даулы мәселелерді шешуге бірте-бірте үйрете бастайды. Сөйтіп ол ел ішіндегі бітіспес керіс-тартыстың, шексіз айла-сұмдықтың ортасына түседі. Дегенмен, ру жігін қоздырып, ру мен ру арасындағы күрес тудырушылардың ортасында жүріп тапқыр-лықпен сөйлеуге үйренеді. Әр даулы істің орынды шешім табуына бар ниетімен кірісті. Абайдың орақ тілді, шешен, сөз тапқыш қасиеті халыққа жақты. Одан ақыл сұрады, кеңесті. Әкесінің әмірімен ру ара-сындағы кейбір қырқыс-жанжалдардың зорлықпен қарастырылуына, қаталдығына наразы болды. Ахмет Байтұрсынұлы: «Заман бұрынғыдай болса Абай Алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған. Жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. Білімнен мал артық болушы ма еді деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан. Сөйтіп партия алаңына кіріп кеткен. Өнер, білімін партия ісіне салған. Білімнің қызығын жалғыз ғана тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлкі сол күймен өліп те кетуі ықтимал еді», - деп жазуы да осыдан [1].

XIX ғасырдың 70-жылдары жергілікті орыс әкімшілігінің қазақ халқына істеп жатқан әккі саясатын көріп, қарсы күресуге бел буып, болыстыққа түсіп, Қоңыр-Көкше еліне болыс болады. Ол халықтың сөзін сөйлеп, намысын жоқтады. Әділдікті жақтаған, зорлық-зомбылық көрсетіп, халыққа тісін батырған би-сұлтандарға қарсы шығып, арашашы болуға тырысады. Жағымпаздарды, партия болып пайда таппақ болғандарды сынға алып, олардың әрекеттеріне тосқауыл болады. Оның әрекетіне қарсылық білдіргендер үсінен бірнеше рет жалған арыз ұйымдастырады. Сөйтіп, Абайдың беделін түсіруге, жұрттан жырақ бөлектеуге тырысты. Бірақ бұл әрекеттері орындалмады, керісінше ақынның ақыл-кеңесін іздеп келуші-лердің қатары көбейе түсті.

Абайға қарсы жазылған әр арыздың ақ-қарасын тексерумен көтерілген іс он жылға созылып, оның 3-4 айлап Семейде жатуына тура келді. Осыдан кейін Абай биліктен іргесін бөлек салып, обзырлық, күншілдікпен басқаша күресу керектігін іздейді. Қалада жатқан кезінде саяси қызметі үшін жер аударылған орыс демократтары Е.П. Михаэлис, С.С. Гросс, Дуров, Чернышевский, Н.И. Долгополов, А.А. Леонтьевтермен танысады.

Е.Михаэлистың көмегімен жалған жалалардан ақталып, оған қатысты іс 1884 жылдың тамызының соңында тоқтатылады. Оның ұсынысымен классикалық кітаптарға ден қояды. Философиялық, тарихи, көрем әдеби шығармаларды оқиды. «Дүниеге көзімді ашқан кісі – Михаэлис» деуі де осыдан.

1886 жылы Е.П. Михаэлистің ұсынысымен 1878 жылы құрылған Семей облыстық статистикалық комитеттің толық мүшесі болып сайланады. Жұртшылықтың көмегімен ашылған кітапхана мен санақ комитеті Абай өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Санақ комитеті көптеген ғылыми зерттеулер жүргізді. Комитет мүшелерінің көпшілігі Ресейдің билік құрылысына наразы болып, жер аударылып келген орыс демократтары болатын. Осы санақ комитеті қазақ елінің жерін, шаруашылығын, этнографиясын зерттеу-де көп жұмыс істеді.

Абайды білімге, ғылымға рухтандырған Семей кітапханасы болатын. Осы кітапханадан Крылов, Лермонтов, Пушкин, Салтыков-Шедрин, Толстойдың шығармаларын оқып, Белинскийдің, Н.Г. Чернышевскийдің, Добролюбовтың демократиялық ой-пікірлерімен танысты [3, 70 б.]. Сонымен қатар шетелдік Спенсер, Милль, Тэн, Дрепердің кітаптарын оқиды. Бұл еңбектер Абайдың дүниетанымына үлкен әсер етті. Сөйтіп, орыстың, батыстың мәдениетін, мұраларын үйренуге бой бұрып, солардың шығармаларын насихаттады.

1886 жылдан бастап ол Пушкиннің, Лермонтов, Крыловтың шығармаларын қазақ тіліне аударып бастайды. М. Әуезов бұл жайында: «Абайдың көп көңіл бөліп, тырысып аударуларына қарағанда, ол Крылов мысалдарын зор бағалаған. ... Орыс классиктерінің ішінде Абайға үлгі беріп, үлкен ұстаздық еткен ақынның ең үлкені – Пушкин. Пушкиннің үлкен шығармасын

(«Евгений Онегин») Абай өз тұсындағы қазақ оқушысына өз елегінен өткізіп, өзінше қорытынды жасап, өзі ойлаған түрдегі бір үлгі етіп ұсынбақ болады». Ақынның Татьяна – Онегин хаттарына арнап ән шығаруы және халықтың ортасына таратуын Пушкиннің аты мен шығармашылығын аса зор бағалауынан дейді [4, 12-14 бб.].

Ақын М.Лермонтовтан «Дұға», «Бородино», «Теректің сыйы», «Ал, сенейін, сенейін», «Тұтқындағы батыр», «Өзіңе сенбе, жас ойшыл», «Махаббат, достық қылуға», «Ой», «Қанжар», «Альбомға», «Қасиетті дұға» және т.б., И.Гетеден «Қараңғы түнде тау қалғып», Я.Полоновскийден «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы», И.Крыловтан «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Емен мен шілік». «Қазаға ұрынған қара шекпен», «есек пен бұлбұл». «Қарға мен түлкі», «Бақа мен өгіз», «Әншілер» және т.б., А.Мицкевичтен «Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі», И. Буниннен «Қорқытпа мені дауылдан» және белгісіз автордың «Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп» сияқты өлеңдерін аударды.

Абай алғашқы өлеңін 1855 жылы жазған. «Кім екен деп келіп ем түйе қуған» деп басталатын өлеңінен кейін «Иран, Шағатай ақындарынша», «Фзули, Шәмси, Сәйхали» сияқты 1858-1859 жылдары медресеге оқып жүрген кезінде дүниеге келген өлеңдері. Соңғысы араб, парсы, түрік, шағатай тілдеріне сүйеніп, ақындардың аруағына сыйына тиіп-қашып, анда-санда бір жазса, 80-ші жылдардың ортасынан бастап шындап кіріседі.

М.Әуезов 1889 жылды Абай шығармашылығының шарықтаған ең өнімді, ең жемісті кезеңіне жатқызады. Оның айтуынша, 1886 жылдан 1889 жылға дейін өзі жазғаны бар, орысшадан аударғаны бар, көп өлең жазылды [4, 56-б.].

Европа елдерінің классикалық шығармаларымен танысқан Абай шығармашылығында зор өзгерістер болды. Жас кезінде күлкілі, қалжың, ғашықтық өлеңдер жазса, енді оның шығармашылығында өмірге философиялық көзқараспен қарап, мәні бар, тұрмыс шындығына жақын сыншыл өлеңдер туындады.

М.Әуезовтың айтуынша, ақынның шығармашылығына адамзаттық мәдениеттің үш дерегі әсер еткен. Оның бірі – халықтың даналығымен жасалған, өткен заманнан жұрт аузында және жазбалай түрде сақ-талған ескі қазақ әдебиеті. Абайдың шығармалары осы баға жетпес қазынаның байлықтарымен толықты.

Екінші дерек – шығыс мәдениетінің таңдаулы үлгілері, араб, иран және түріктің классикалық поэзия-сы. Үшінші дерек – орыс (ол арқылы Европа) мәдениеті. Абайдың заманында орыс гуманистері мен классиктері шығармаларын пайдалану маңызды болды [4, 94 б.].

Ахмет Абайдың жазған өлеңдеріне мынадай тұжырымдама жасаған: *«Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған. Сол сөздерінің бәрінде де Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен өздік артықтығы һәр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толықтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, һәр нәрсенің бар қалтын, сол қалпынша дұрыс айтуды сүйген. ... тайсақтап тартынбай, хақиқатты хақиқат қалпында, тереңді терең қалпында жазған»* [5].

Абайдың өлеңдерінің басымы қазақ ауылының тұрмысына, өмір тауқыметіне арналды. Табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерін қазақтың көшпелі тұрмысымен, әлеуметтік өмірімен байланыстыра көрсетеді. Оның қазақ ауылындағы тұрмыс жағдайы «Жаз», «Жазғытұры», «Күз», «Қыс», «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай», атты өлеңдерінде айқын сипатталады. Табиғат пен халық өмірін салыстыра бейнелеген бұл өлеңдері философиялық мәнге толы.

Абай ағартушылық бағытты қалады. Балалардың оқу-білімге қарай бой бұруына бар күш-жігерін салды. Парақорлық, надандық, арамтамақтық сияқты қазақты кері тартатын жаман қасиеттердің барлығына оқу-білім қарсы тұратындығын өлеңдерімен өрнектеді. Оқуды орыстан үйренуге, орыс әдебиетіндегі ағартушылық, патриоттық идеяларды бойға сіңіруге шақырды. Өз балаларын орыс мектептеріне беріп, оқытуының себебі орыс ғылымын, білімін үйренсін дегеннен туындаған.

«Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр» өлеңдері арқылы жас буынға ой салды. Бұл екі өлеңнің идеясы да адам болып, білім алып, ғылымға бет бұру. Ғылым болудың басты шарты – не нәрсе болсын ақыл таразысына салып өлшеу, ақыл сенген нәрсеге ғана сену және көзің анық жеткен шындықты тура айтудан тайынбау екендігін нақтылап, мейлінше дәлелдетіп, шегелеп айтады [6, 195 б.].

Ақынның «Жасымда ғылым бар деп ескермедім...» өлеңінде оқу-білімге деген үгіт-насихат жоқ, керісінше өкінішке толы. Дер кезінде білімнің нәрімен сусындамай, ғылымнан кеш қалып, көп нәрседен мақұрым болғандығына күйіну бар. Өзінің қолы жетпеген ғылымға жастар жетсе деп, надандық, теріс, кертартпа ықпалға қарсы шығып, еңбексүйгіштік, кішіпейілділік, мейірімділік сияқты өнегелі қасиеттерге ие болып, талаптанып алға ұмтылғандығын насихаттағандығын аңғарамыз. Оның «Әсемпаз болма әрнеге» дейтін өлеңінде қайрат пен ақылды айрықша қасиет ретінде бөліп көрсетіп, оған жету үшін адамгершілікті алға қоюдың маңыздылығын көтереді.

А.Құнанбаевтың өлеңдерінде өмірдің әрбір кезеңіне мән беру, мағынасын түсіну, дүниені құрметтеу, сезу басым. Босқа ас ішіп, күнін өткізудің адасқандыққа жатқызады. «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» деген өлеңінде осы жағдайды сынға алады. Бұл өлең арқылы ел үстінен күн көріп, ел қыдырып, бос сандалыс жасамай, адал еңбек етіп, мал таппай өмір сүруіндің маңыздылығын көрсетеді.

Ғашықтық, сезім, жүрек сырына, махаббат тебіренісіне арналған лирикалық өлеңдері де әсершілді-гімен ерекшеленеді. Оның «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да», «Ғашықтық, құмарлық пен ол екі жол» «Мен сәлем жазамын», «Қор болдың жаным», «Сен мені не етесің?» және түб. өлеңдері сыр-сипаты жағынан өзгешеленгенімен де, сағыныш сезімге, махаббатқа толы. Бұл өлеңдерде сезім де, сүйіспеншілік те, зар да, мұң да бар. Мұнда жігіт пен қыз арасындағы ғашықтық, ғашығын сарғая күткен жігіт, жалын-ды жүрек, сағыныш сезімі де кездеседі.

Абай тарихи тақырыптарға да жазған. Оның «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Масғұт» поэмалары тарихи тұлғаларға арналды. Үш поэма да аңыздың негізінде жазылған.

Қазақ зиялылары Ж.Аймауытов пен М.Әуезов жазбақышы, Абайдың өлеңінде шаншып алма ащы тіл, ызалы күлкі, кекесін де бар. Ал қара сөздерінде терең ой салатын адамшылық, дін, халықтың мінезі, фәлсафалық қуаты бар [7, 122-123 бб.]. Ағартушының өлеңінде қазақ этнографиясы, фольклоры да кездеседі.

Абай тек ақын ғана емес, қазақ халқының саз-әуендерін терең түсінген музыкант та болды. Оның «Сегізаяқ», «Алтыаяқ», «Көзімнің қарасы», сонымен қатар Лермонтовтан аударған «Қараңғы түнде тау қалқып», Пушкиннен аударған «Татьянаның әнінен», «Бойы бұлғаң» және т.б. туындаған әндері сол кездің өзінде күллі қазақ даласына тарады. Оның әндерінде адам өмірінің мән-мағынасын терең бейнеленді. М.Төлебаев, М.Қойшыбаев, Ә.Еспаев, С.Кәрімбаевтар «Қалқам-ай мен үндемей жүремін көп», «Мен сәлем жазамын», «Ғылым таппай мақтанба» сияқты оннан аса Абай өлеңдеріне ән жазды.

Абайдың қырық бес философиялық негіздегі «қарасөздерінің» танымдық-тәрбиелік маңызы зор. Бұрын «ғақлия-тастихат» деп аталған. Ол әр тақырыпты сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы әңгіме сияқты өрбітеді. Тыңдаушысының көңіліне қонымды, ұғынықты, жағымды болу жағын қарастырады. Адам бойында кездесетін жағымды, жағымсыз қасиеттерді салыстырмалы түрде қарастырады. Бір тақырыпты тереңдетіп қарастырып, өрбіте отырып, үгіт-өсиет ретінде өзі жауап береді. Қарасөздер тақырыбы жағынан алғанда ақынның өлеңдерімен астасып жатады.

Қарасөздерде ащы сын да бар, насихат та жеткілікті, ақыл-нақыл, өсиетті сөздер де орын алған, ой саларлықтай пайымдаулар да кездеседі. Қарасөздерді оқи отырып, бойындағы кемшілікті түзетуге нұсқайтын немесе өнеге алатын ғибратты ақыл сөздерді табу қиын емес. Абай тыңдаушының көңіліне қонымды болуын сөздері мен ойларын мысал ретінде көрсетеді.

Бұл қарасөздердегі әділетшілдік, турашылдық, шыншылдық, жағымпаздық, мансапқорлық, мақтан-шақтық, құмарлық, еріншектік, арамтамақтық сияқты адамды ойландырып, жауап іздететіндей тақырып-тар әр уақыттарда маңызын арттырмаса, жойған

жоқ деуге болады. Себебі, оның қарасөздері тек жастарға ғана емес, барлық жастағыларға арналады. Оның бірінші қарасөзінде не үшін жазуға кіріскендігін айтса, ал екінші қарасөзде түрлі халықтарды салыстыра отырып, қазақтың өзімшілдігін мысқылдау да бар. Сонымен бірге олардың әрқайсысында өз ерекшелігі барлығын еңбектеріне қарай бөліп көрсетеді. Қара-сөздері адамды еңбек етуге шақырады, өнер, білім, ғылымды іздеуге жол салады. Мұнда шешендік сөздер, мақал-мәтелдер басым.

Ұлы ақынның көзі тірісінде-ақ оның шығармашылық мүмкіндігін өте жоғары бағалап, Ресей гео-графиялық қоғамы шығарған кітапқа енгізу арқылы атын жарты әлемге әйгілі қылған аса көрнекті қоғам қайраткері, сол кездегі зиялы қауым өкілдерінің көш басшысы Әлихан Бөкейхан. Ол орыстың зерттеуші-ғалымдары, орыстың географиялық қоғамының мүшелері А.Н. Седельников, Л.П. Осиповалармен бір-лесе Санкт-Петербурда 1903 жылы жарық көрген көп томды «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» кітабының 18 томын жазуға қатысып, қазақ тарихына, тұрмыс-тіршілігіне, география-лық жағдайларына тоқталған еді. «Қазақ өлкесі» (Киргизский край) деп аталған осы кітаптың «Тұрғын-дары» (Население) деген екінші бөліміндегі қазақ халқының ұлттық ерекшелігін, мәдениетін, салт-дәстүрін жазу Әлекене тікелей байланысты деуге болады. Осы бөлімде қазақтың рухани мәдениеті мен өміріне тоқталған кезде Абайдың ақындығын ерекше атап, оның поэзияда алатын орнын өте дәл көрсетеді. «Наконец, как представителя нового течения в киргизской поэзии, следует назвать Кунанбаева (кітапта «Кнамбая» деп жансақ басылып кеткен – С.С.) (Семипалатинскому) – автора многих стихотворений, изящных по формам и поэтических по содержанию», - деп жаза келе, Абайдың А.Пушкиннің «Евгений Онегинін», М.Лермонтовтың өлеңдерін қазақтар үшін тәржімалағанын, ол аудар-ған «Татьянаның хаты» әні қазақ арасында кеңінен танымал екендігін атап өтеді. Әлихан Бөкейханның бұл жердегі зор еңбегі – басқа зерттеушілермен бірге қазақ поэзиясын, әсіресе, Абай есімін орыс халқының оқырман қауымына танытқандығында [8, 204 б.].

Әлихан Бөкейхан өз еңбегінде Абайдың ақындығын, саясаткерлігін, қазақ қоғамы арасындағы зор беделін баса айтады. Абай дүниеден қайтқаннан кейінгі жазған мақаласында: *«К 20 годам своей жизни Абай стяжал славу первого оратора (чечень), первого знатока народной жизни и юридических обычаев, знал на память многочисленные решения разнообразных дел знаменитыми бия-киргизской степи, и благодаря своим стараниями и необычайной своей памяти, представлял ходячий сборник народных преданий, пословиц, сказок и афоризмов, созданных мудрецами киргизской степи»,* - деп жазады. Сондай-ақ Абайдың парсы, араб тілдерін өздігінен үйреніп, еркін оқығанын атап өтеді. Бұл азалы мақала 1905 жылы Семей қаласында орыс тілінде шығып тұрған «Семипалатинский листок» газетінде жарияланған еді. Ал 1907 жылы осы мақала Семейде шығарылған «Записки Семипалатинского Западно-Сибирского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества» кітабында басылды.

Әлихан Абайдың өмірін, шығармашылығын қоғамға кеңінен таныстыруға тырысты. Оның адамгер-шілік, тәрбиелік, имандылық бағыттағы өлеңдерін қазақ жұртшылығына насихаттайды. Абай өлеңдерін топтастырып, жинақ болып басылып шығуына ат салысады.

1915 жылы «Қазақ» газетінің 105 санында жарияланған «Кәкітай» деген мақаласында деген мақала-сында: «1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым. 1905 жылы Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын біздің «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермантов сөздерін бірге оқып, мээ-мәйрам болдық. Анық таныстық», - дейді [9].

1906 жылы Әлихан Нұрмұхамедұлын Керекуден Семейге келе жатқанда патша өкіметі полициясы саяси сенімсіз деген желеумен тұтқындайды. Бұл жөнінде де Әлихан жаңағы мақаласында: «Январь басын-да 1906-ншы жылы Керекуден Семейге баруға шыққан мені ұстасын деген Семейге хабар келген», - деп жазады. Осы кезде Әлиханмен бірге Кәкітайдың өзі де болған екен. Тұтқындалған кезде оның қол сөмкесі-нен кітап болып басылуға әзірленген Абай өлеңдерінің жинақталған қолжазбасы шыққан [10, 58 б.].

Абайдың кітабын өзі толық мүше болған Семей географиялық қоғамы шығарған бір кітабында Әлихан Бөкейханның Абайдың «Тәржіма хал» кітабын кешікпей шығаратындығы айтқан еді. Бірақ тез шықпай, тек 1909 жылы Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев оның әдеби мұраларын жинақтап, Петербордағы И.Бораганскийдің баспаханасынан жеке кітап ретінде шығарды. Дегенмен Абайдың кітабы көзі тірісінде шықпауының себебін ұлт зиялысы А.Байтұрсынов Омбыға барған Міржақыпқа былай деген екен: *«Естуімше Абай өзі өлеңінің басылып шығуын тілемейді һәм бастыруға һешикімге рұқсат бермейді екен, күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып Абайға сәлем беремін, танысамын һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесем»*. Алайда Ахметке Абайды көру жазбады. Оның өмірі күзге жетпей, 23 маусымда үзілді.

Негізінде Абай дүниеден қайтқан соң оның өмірі мен қызметі, шығармашылығын зерттеуді ұлт зиялылары, азаматтары қолға алып, мерзімді баспасөздер арқылы ғылыми мақалалар жариялай бастаған еді. Олар ақынның қазақ әдебиетіндегі орнын саралап көрсетуге тырысты. 1908 жылы татардың «Вақыт» (Уақыт) газетіне «Ибраһим ибн Құнанбаев» деген мақала басылып, онда Абайды «Ғылымсыз қара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа мәшһүр етті» деп, оның өлеңдерінің Лермонтовпен үндестігін көрсетті [7, 102-б.].

Ә.Бөкейханның Абай өміріне байланысты жазылған ғұмырнамасын кезінде Абайдың дүниеден көшкенінің он жылдығына арналған, 1914 жылғы 26 қаңтарда Семейде өткізілген этнографиялық әдеби-музыкалық кеште ерлі-зайыпты мұғалімдер Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтар пайдаланған. Абайдың өмірі мен шығармашылығына қатысты баяндаманы орыс тілінде Нәзипа Құлжанова жасап, ақынның арғы атасы, оның Еуропа оқымыстыларының кітаптарын оқып, көңіліне тоқығандығын, орыстың А.Пушкин, М.Лермонтов, Л.Толстой сияқты ақындарының өлеңдерін қазақша аударып, оның кейбіріне ән шығарғандығын да атап өтеді. Кеш барысында әуелі Татьянаның жазған хатын Абайдың өзінің шығарған күйімен айтылған. Бұл ән мұнды, нәзік, өзі жай салатын әуезбен айтылады екен. Мұнан кейін «Жігіт ғашығы» мен «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» деген күйлер де орындалған екен [11].

Абайдың қазақ қоғамындағы алатын орнына баға берген – Ахмет Байтұрсынов. Ақынның өмірі мен өлеңдерін дүйім қазаққа өзі шығарған «Қазақ» газеті арқылы таныстыруды, насихаттауды қолға алды. Басылымның 1913 жылғы 39, 40, 43 сандарында оның «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласы жарық көрді.

Ұлы Абайдың ақындық шеберлігін, ішкі қуатын болымысын А.Байтұрсынұлы: *«Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрыңғы-соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, хатта жоқ деп айтса да боларлық. Абайдың сөзі замандағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік артық»*, - деп аса жоғары бағалаған. А.Байтұрсынов Абайдың өлеңімен 1903 жылдан таныс блдған екен. Сол жылы оның қолына ақынның сөздері жазылған дәптері түсіп, оқығанда мағынасы терең, ой тастарлық күй бергендігіне тамсанған екен. Оның пікірінше, ақын не нәрсе жазса да түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін біліп жазған. Абайдың қандай болғандығын көрмесек те, көргендердің айтуымен білген [1].

Өскенбай халық арасында беделі-атағы зор адам болып, әділ билік Ахмет Байтұрсынов Абайдың білім алуы мен ел басқару ісіне араласу барысына тоқталады. Оның Михаэлиспен, Гросспен арасындағы байланысын да ашады.

Ахмет Абайды сыншыл ақын ретінде суреттейді. Ақынның өлеңі шырайлы, ажарлы, ұнамды, орын-ды, мағыналы, маңызды болып, адамға ой салатындығын баса келтіреді. Ол Абайды сөзге шебер, шешен ретінде көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, білуге шақырады [12].

1914 жылы ақынның құрметіне Райымжан Мәрсековтың бастауымен Семейдің Заречная Слабодка-сының қазақтары кітапхана ашу мәселесін көтеріп, Яхия қажыға барып, ақылдасқан

екен [13]. Абай атындағы кітапхана ашу мәселесін Міржақып Дулатов та қолдаған. «Бір-екі ай мұнан бұрын Семей қаласында білімді, жүрегінде жалыны бар бірнеше азаматтар Абай құрметіне қиатхана ашады деп естіп қуанып едік, сол хабардың жандануына тілектеспіз. Бұл туралы өрнекті басшылықты әуелі Семей халқынан күтеміз. Өткен 26-ншы иаунарда Семей қаласында географически общество, ондағы оқыған қазақ жастарының жәрдемімен Абай құрметіне әдебиет кеші жасағандығы Семей халқынан күткен үмітімізді күшейтуге зор дәлел болса керек. Ол кеш бірінші қазақ әйелінің (Нәзипа ханым, Құлжанов жамағаты) майданға түсіп берген өрнегі еді», - деп, Абайдың шығармашылығын бағалаудың маңыздылығын одан әрі нақтылай түскен. «Біз бүгін ардақты ақынымыз марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан-балаға, немереден-шөбереге үзілмей сақталуы тілейміз», - дейді.

Міржақып ақынның ұлылығын «Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз Абай», - деген байлам арқылы білдірген еді [14].

Міржақып Абай сынды ақынның қадірін білуге шақырды. Оның «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол» деуінен-ақ, ақынның сол заманның өзінде халық арасына кең танымал, әрі қадірлі болғандығын аңғару қиын емес. Ол халықтың Абайға деген құрметінің, махаббатының күннен-күнге артатындығына сенімді болды [15, 228-229 бб.].

1915 жылы 13 ақпанда Семейдегі саудагерлер клубында ерлі-зайыпты Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтардың аруханада жатқан қазақ жаралылар мен мұқтаж оқушыларға жәрдем ретінде өткізілген әдеби кешінде қазақ әдебиеті жайында қазақ зиялыларының бірі Райымжан Мәрсеков баяндама жасап, қазақ әдебиетін дәуірлеу сияқты күрделі мәселелерге батыл барып, ұлы Абайды әдебиет саласының саласының данышпаны, іргесін көтеруші деп бағалады [16, 25 б.].

Райымжан Абайды былайша бағалайды: «Қазақ әдебиеті көркейіп, көгеріп, түрленіп, сөз қадірі кетіп бара жатқан уақытта сыртына өң беріп, ішіне жан кіргізіп, сөз қадірін танытқан осы Абай болды. Абай бұрын қазақта жоқ өлеңдерді білгізді, неше түрлі мақаммен таныстырды, сөздерін, ойларын жұртқа мирас қылып қалдырды» [17, 147-148 бб.].

Жастарға Абай өлең-жырларының мән-мағынасын түсіне оқудың қажеттігін баса айтады. Ол ақынның әр өлеңінде тәлім-тәрбие берерлік жағының басымдығын көрсете білді.

Жүсіпбек пен Мұхтар да 1918 жылы «Абай» журналына жариялаған «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақалаларында Абайды қазақ әдебиетіне жол салған ұлы ақын ретінде көрсетті. «Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жаңа түр тапты. Абай бұрынғы ақындардың ұстанып келе жатқан бетін тастап, тыңнан жол салды. Бұл Абайдың бұрынғы ақындардан ақыл көзінің артықтығы болды – бір, ақындығы күшті болды – екі, өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен Абай һешкімнен үлгі алмай қазақ әде-биетінің бетін бұрып мүйіс шығарды, өлеңшілікке өзгеше түр кіргізді», - дейді [7, 124 б.].

Абай қазақ әдебиетін даңғыл жолға, қазақ халқын мәдениет, өнер-білім жолына бастаған ұлы ақын. Оның өлеңдерінде ұлттық мән бар. Өмір шындығын осып өтеді. Адам баласын адамгершілік, адалдыққа баулыды. Оның қарасөздері тәлім-тәрбие аларлық тағылымға толы.

Абай реалист ақын. Көріп отырғанымыздай, оның өлеңдері түгел дерлік лирикадан құралған. Поэма-лары, қарасөздері идеялық жағынан құнды, әрбір сөзі шынайы. Шығармалары шындықтың бетін ашып, өмірді боямасыз беруге тырысқан. Абай Құнанбаевтың өлеңдері қарапайымдылығымен, шыншылдығы-мен, әуезділігімен, айқындылығымен құнды, бағалы. Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары да ақынның шығармаларында қазақ халқына ұлттық рух бере отырып, саналы, тәрбиелі, білімді, ғылымды, иманды, әділді, өз халқы жолында қызмет ететін ұрпақтың тәрбиеленіп шығуына үндегендігін фило-софиялық ой-толғамдардың басымдығын нақтылап берді. Абайды қоғам сүйген, таза ақын, философ, қайраткерлігі жоғары, гуманист ағартушы тұлға екендігін растады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – №39. – 23 ноябрь.
- 2 Сильченко М.С. Абай. Очерки жизни и творчества. – Алма – Ата, КазОГИЗ, 1945. – 112 с.
- 3 Абайдың өмірі мен творчествосы/Жизнь и творчество Абая. Сборник статей под. ред. М.Акинжанова и З.Ахметова. – Алма-Ата: Из-во АН КазССР, 1954. – 272 б.
- 4 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.
- 5 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – №43. – 22 декабрь.
- 6 Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
- 7 Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өңд., толықт. 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
- 8 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. XVIII.
- 9 Әлихан. Кәкітай // Қазақ. – 1915. – 18 февраль. №105.
- 10 Сымағұлова С. Абай және Бөкейханов // Қазақ тарихы. – 1995. – №3.
- 11 Тіліші. Семейде әдебиет кеші // Қазақ. – 1914. – 21 февраль. – №51.
- 12 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – №43. – 22 декабрь.
- 13 Семей // Қазақ. – 1914. – 4 апрель. – №57.
- 14 М.Д. Абай // Қазақ. – 1914. – 23 июнь. – №67.
- 15 «Қазақ» газеті. 1914 жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 504 б.
- 16 Мәрсеков Р. Қазақ қайда бара жатыр? – Алматы: Издательство «Центр Азии», 2014. – 368 б.
- 17 «Қазақ» газеті. 1915 жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Г.М. Абиқова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. – 528 б.